

Kritische bibliografie

SPINOZA

Herman De Dijn

Manfred Walther, *Gehorsam oder Erkenntnis: die Philosophie Spinozas in religionsphilosophischer Perspektive* (Spinoza Studien 1). Heidelberg, Winter, 2018, XIII-405 p., ISBN 9783825364670 (€ 56,00)

Manfred Walther, *Natur, Recht und Freiheit: Spinozas Theorie von Recht, Staat und Politik im Kontext der Frühen Neuzeit* (Spinoza Studien 2). Heidelberg, Winter, 2018, XVII-346 p., ISBN 9783825364687 (€ 56,00)

Manfred Walther, *Spinoza in Deutschland: von G.W. Leibniz bis zu Carl Schmitt; Philosophie-Wissenschaft-Ideologie* (Spinoza Studien 3). Heidelberg, Winter, 2018, XVII-531 p., ISBN 9783825364694 (€ 56,00)

In drie volumes zijn nu de voornaamste Spinozapublicaties voorhanden van Manfred Walther, een van de meest vooraanstaande Spinozaonderzoekers in het Duitse taalgebied. Zijn hele carrière heeft hij gewijd aan de studie van Spinoza, beginnend met zijn doctoraatsonderzoek afgesloten in 1968 (en als boek uitgegeven in 1971). Hij maakte deel uit van een keur van onderzoekers die zorgden voor de opmerkelijke internationale Spinozarevival in de zestiger en zeventiger jaren van de vorige eeuw, en dat niet alleen in haast alle West-Europese landen, maar ook in de V.S., Zuid-Amerika en Japan, Walther verwijst zelf naar de bekende Spinozapublicaties van Martial Gueroult, Alexandre Matheron en Edwin Curley die precies in 1968 verschenen of beëindigd werden. Maar even daarvoor verschenen al in de jaren zestig de Spinozastudies van Robert Misrahi, Sylvain Zac, Bernard Rousset en anderen in Frankrijk; in Nederland en Scandinavië de studies van Huib Hubbeling, Guttorm Floistad en Jon Wetlesen; enzovoort.¹ Praktisch al deze onderzoekers stonden in nauw contact met elkaar. Ze ontmoetten elkaar in de haast jaarlijks georganiseerde Spinozaconferenties die aanvankelijk onder impuls van onder meer Huib Hubbeling (en de Internationale Vereniging Het Spinozahuis die hij samen met Guido van Suchtelen leidde) gehouden werden in opeenvolgende landen (beginnend in Leusden/Amersfoort in 1973). Walther was de drijvende kracht achter het belangrijke internationale initiatief van de *Studia Spinozana* (sinds 1985, uitgegeven in Würzburg); hij schreef er zelf regelmatig bijdragen voor.

De intense contacten en discussies uit de beginperiode leverden geen

algemeen aanvaarde interpretatie op van de betekenis van Spinoza's filosofie; dat blijkt overduidelijk uit de beschikbare *Proceedings* van de al vermelde conferenties. De enorme diversiteit aan interpretaties was er van meet af aan (en blijft tot de dag van vandaag voortduren). Er is geen cumulatieve vooruitgang in de filosofie. Naast structuralistische (Gueroult) of structuralistisch-marxistische interpretaties (Matheron), zagen meer analytisch-angelsaksische (Curley of Hubbeling), of zelfs mystisch-hermeneutische (Wetlesen, maar ook Hubbeling) of ecologistische interpretaties (Arne Naess) het licht. Walthers eigen interpretatie van Spinoza staat wellicht nog het dichtst bij een systeemtheoretische interpretatie à la Niklas Luhmann (naar wie hij regelmatig verwijst). Op grond van zijn radicaal naturalistische visie op individu en gemeenschap, herinterpreteert Spinoza volgens Walther op een anormatieve manier realiteiten als ethiek, religie en politiek, en onderzoekt hij de wetmatige ontwikkeling binnen dat naturalistische kader van de geleidelijke zelfaffirmatie van de rede, impliciet werkzaam in het streven van elke gemeenschap (inzoverre ze erin slaagt te overleven) en expliciet in dat van de individuele wijze mens.

Manfred Walther zag het als zijn taak – ik kom daar nog op terug – Spinoza niet alleen thematisch te bestuderen, maar ook de receptiegeschiedenis van Spinoza's denken in Duitsland, en via Duitsland in heel Europa, te onderzoeken. Die receptiegeschiedenis is voor hem geen loutere geschiedenis, maar filosofisch van belang. De studie van Spinoza in Duitsland is immers voor Walther tegelijk een onderzoek naar de verspreiding van vormen van het verlichtingsdenken in Europa en naar dieper inzicht in die soms sterk tegengestelde vormen. Niet verwonderlijk dat hij zich verplicht voelt in het derde volume van zijn *Spinoza Studien* enige aandacht te besteden aan het werk van Jonathan Israel, die Spinoza ziet als de oorsprong van wat hij noemt de radicale verlichting. Om de studie van en het inzicht in Spinoza's filosofie ook in bredere kring in Duitsland te promoveren, richtte Walther met andere Duitstalige Spinozaonderzoekers de Spinoza Gesellschaft op; deze is, opnieuw onder impuls van Walther, verantwoordelijk voor de uitgave van een online internationale *Spinoza Bibliografie*.

Volume I is getiteld: *Gehorsam oder Erkenntnis*. Daarmee drukt Walther pregnant de specifieke, godsdienstfilosofische betekenis uit van Spinoza's filosofie: de transformatie van een bestaan onder het baldakijn van de godsdienst naar een bestaan vanuit de eigen, ingeboren rationaliteit. Het grootste deel van dit eerste volume van Walthers *Spinoza Studien* bestaat uit de licht gewijzigde herdruk van zijn doctorale proefschrift, zij het onder een enigszins aangepaste titel. Aanvankelijk heette de boekuitgave *Metaphysik als Antitheologie*; nu draagt het tevens de oorspronkelijke titel van de dissertatie: *Selbstbehauptung aus Vernunft oder Methaphysik (sic) als Antitheologie. Spinozas System in religionsphilosophischer Perspektive*. Deze titel drukt preciezer uit waar het volgens Walther Spinoza om gaat. Dat is 1) een radicale, systematische herdenking van de menselijke rede in haar dynamisch, zelfbepalend karakter

vanuit een naturalistische God-, wereld- en mensvisie; 2) het begrijpen van Spinoza's systeem als een antwoord op de fundamentele problemen van de vorming van de moderne tijd (zelf nauw verbonden met het verlies van de existentiële en theologische zekerheid in de late middeleeuwen). Het gaat Spinoza uiteindelijk om het onderzoek van de betekenis en functie van ethiek (en politiek) en religie in het collectieve en individuele leven in het licht van het failliet van de traditionele theologie en filosofie (cf. al het programma in de *Korte Verhandeling*: over God, de mens en zijn heil). Die praktische filosofie vooronderstelt echter een georganiseerde intrede in het rationele denken (de methode- en waarheidsleer van de *Tractatus de intellectus emendatione*) en een nieuwe, naturalistische metafysica. Dit begin- en tevens hoofdwerk van Walther is het herlezen meer dan waard; maar het vereist door zijn 'Deutsche Gründlichkeit' wel scherpe aandacht en vasthoudendheid. Zoals Gueroult, probeert Walther hardnekkig de interne consistentie van Spinoza's denken aan te tonen via een immanente (nauw bij Spinoza's terminologie en argumentatie aansluitende) reconstructie van de gods- en mensleer die uiteindelijk moeten leiden tot het doel, de constructie van een rationele ethiek en een intellectuele religie voor het rationele individu (in *Ethica* IV en V). Netelige kwesties, zoals de these van de onsterfelijkheid van het intellect (en niet van het lichaam), of de verhouding van de spinozistische religie tot de mystiek, worden niet uit de weg gegaan. Anders dan Gueroult verbindt Walther deze immanente interpretatie echter met goed onderbouwde beschouwingen over de historische context (en problematiek) van Spinoza's godsdienstfilosofische denken, zowel in zijn oorsprong in de vroege moderniteit als in zijn nawerking in de (Duitse) filosofiegeschiedenis.

De andere, kortere teksten in dit eerste volume behandelen twee noodzakelijke aanvullingen bij Spinoza's religiefilosofische denken: 1) een kritiek van de overgeleverde joodse en christelijke theologie; 2) de strijd om de hermeneutiek van de H. Schrift. Het zijn noodzakelijke aanvullingen aangezien men de *Ethica* niet kan scheiden van de *Tractatus Theologico-Politicus* (en de *Tractatus Politicus*). De aanvullende teksten zijn stuk voor stuk bijzonder interessant. Komen erin aan bod: Spinoza's opvatting over de verhouding politiek en (positieve) religie (onvermijdelijk in vergelijking met de visie daarop van Hobbes); Spinoza's bijbelhermeneutiek en zijn model van historisch verklaren; een bespreking van Spinoza's kritiek van mirakels, waarbij aansluitend de intieme band wordt vastgesteld tussen de historisch-kritische methode van Spinoza en de liberaal-protestantse bijbelhermeneutiek. Spinoza schrijft zich volgens Walther in in de ontwikkeling van de reformatische (Lutherse) Bijbelkritiek en hermeneutiek en kan die zo later in zijn verdere ontwikkeling diep beïnvloeden. Een pareltje van kritische analyse vormt de laatste tekst waarin Walther op minutieuze wijze Wim Klevers omstreden these weerlegt dat Lodewijk Meyers *Philosophia S. Scripturae Interpres* perfect overeenkomt met Spinoza's eigen opvatting.

Volume 2 draagt als titel *Natur, Recht und Freiheit: Spinozas Theorie von Recht, Staat und Politik im Kontext der Frühen Neuzeit*. Walther stond al

bekend als een uitmuntend kenner van Spinoza's staats- en rechtsleer, en van de politieke filosofie en rechtsfilosofie in het algemeen. De bijdragen in dit volume (verschenen tussen 1979 en 2015) tonen aan dat die reputatie terecht is. (Hij erkent zelf wel regelmatig schatplichtig te zijn aan de door hem zeer gewaarde Spinozastudies van Konrad Hecker.) Er is natuurlijk geen breuk met het eerste volume dat fundamenteel ook al de praktische filosofie betrof. Hier gaat het specifiek om de studie van de worteling van de moderne, autonome rationaliteit in de sociaal-politieke realiteit. Volgens Walther wordt de uitzonderlijke betekenis van Spinoza's politieke denken (vooral in de *Tractatus Politicus*) nog altijd ruim onvoldoende gewaardeerd. Deel A van dit volume bestaat uit een aantal werkelijk uitstekende *Einzelstudien* over allerlei fundamentele aspecten van Spinoza's politieke filosofie. Onder meer over: de maatschappelijke begronding van de rede bij Spinoza; het onderscheid tussen natuurwet (natuurrecht), burgerlijke wet (burgerlijk recht) en internationale wet (internationaal recht); de transformatie van het natuurrecht in de rechtsfilosofie van Spinoza; soevereiniteit, uitzonderingstoestand en weerstandsrecht; het begrip van het volkerenrecht; de democratie als 'natuurlijkste' staatsvorm; staat en vrijheid; het belang van goed uitgedokterde instellingen; enzovoort. Men vindt er ook een Engelstalige bijdrage gewijd aan "Spinoza's constitutional economics (as applied to the constitutional level, especially to the procedural laws of political decision making)". Een buitenbeentje is de bijdrage "Utilitaristische Rechtstheorie als Theorie der naturwüchsigen Genese regelgeleiteter und sanktionsbewehrter Kooperation", een proeve van utilitaristische rechtstheorie (en moraalfilosofie) die het groepsnut van een bepaald soort staatsordening en van regelgeleide samenwerking aantoonst en bepleit. De laatste bijdrage in dit deel bestrijdt de kritiek van Isaiah Berlin op Spinoza vanuit zijn onderscheid tussen negatieve en positieve vrijheid. Deel B van dit volume bevat bijdragen over "Spinoza im Kontext der Frühen Neuzeit". De auteur onderzoekt daarin de relatie op allerlei punten tussen het politieke denken van Spinoza en dat van vroegmoderne auteurs als Suarez, Althusius, Hobbes en Rousseau. De laatste bijdrage "Die Religion des Bürgers – eine Aporie der politischen Kultur der Neuzeit?" behandelt (in vergelijkend perspectief: Hobbes, Spinoza en Rousseau) het bijzonder interessante en nog altijd actuele thema van de civiele religie (die ook in een seculiere staat niet kan ontbreken en de vroegere rol van de positieve religie in de staat moet overnemen).

Volume 3 draagt als titel *Spinoza in Deutschland*. Het bestaat uit een verzameling teksten geschreven tussen 1982 en 2016. In deel A bestudeert Walther allereerst de verschillende stadia van de eerst overwegend afwijzende, later meer en meer positieve ontvangst van Spinoza in Duitsland (meer dan twintig filosofen worden besproken). De algemene thesis is dat de uiteenzetting met Spinoza het medium vormt van de wereldbeschouwelijke transformatie van traditionaliteit naar moderniteit. Die transformatie gebeurt in verschillende fasen (onmiddellijk na verschijnen van de *Tractatus Theologico-Politicus*; daarna de *Spinozastreit* (Mendelssohn, Jacobi en Lessing); ten slotte Spinoza en het Duitse

idealisme en nihilisme (Nietzsche). Dan volgt de studie van de verschillende fasen van Spinoza-receptie tussen 1897 en 1997, onder meer tijdens de Weimarrepubliek, de tijd van het nazisme, in West- en Oost-Duitsland (andere receptie). Deel B bevat verschillende deelstudies die onderdelen vermeld in deel A dieper uitwerken. Daarbij komt ook de relatie tussen Spinoza en Hobbes en Spinoza en Leibniz aan bod. Figuren (en hun studies) die speciale aandacht krijgen zijn onder meer: Ferdinand Tönnies, Georg Jellinek, Hans Kelsen, Carl Schmitt. De stukken over de affiniteit tussen Spinoza en Kelsen en de miskenning van Spinoza's positie door Schmitt zijn bijzonder interessant. Deel C bevat studies waarin de Duitse receptie- en werkingsgeschiedenis van Spinoza's denken in vergelijkend Europees perspectief (andere Europese landen) geplaatst wordt. In een eerste bijdrage behandelt Walther de vraag waarom Spinoza na Kant in Duitsland het statuut kreeg van een voor het filosofisch denken onontkoombare, 'klassieke' filosoof. Dat houdt volgens hem verband met het zelfbewuste godsdienstfilosofische karakter van Spinoza's filosofie, die in Duitsland opereerde in de context van het streven naar een diepere, hernieuwde religieuze reformatie. Het is Walthers opvatting dat Spinoza's filosofie in de rest van Europa minder in haar systematisch karakter, meer in (dan nog tegenstrijdig begrepen) deelaspecten aan bod kwam. In een hier voor het eerst gepubliceerde Engelstalige tekst (vertaling van een Franstalige bijdrage uit 2007) bespreekt Walther de visie van Jonathan Israel op dezelfde problematiek: de betekenis van Spinoza voor de Europese verlichting. Walther vermeldt hier om te beginnen de interessante, maar nauwelijks in acht genomen studie van Panajotis Kondylis (*The Enlightenment within the framework of modern rationalism*, 1981), waarin deze de relatie tussen Spinoza, de moderniteit en de (innerlijk tegenstrijdige vormen van) verlichting analyseert. Als ik zijn stelling goed begrepen heb, vindt Walther – in afwijking van Israel – dat Spinoza niet zozeer het begin is van de enige echte, radicale verlichting, maar een gewoonlijk onbegrepen derde weg is uit het dilemma tussen radicale en gematigde verlichting, een criticus *avant la lettre* van steeds weer elkaar voor de voeten lopende, tegengestelde vormen van verlichting.

In deze verzamelde studies wordt de lezer een bijzonder consistente en belangwekkende interpretatie van Spinoza en van zijn betekenis voor moderniteit en verlichting geboden. De auteur kruipt als het ware in de huid (de teksten) van Spinoza, die aldus verschijnt als een denker die volop meespeelt of zou moeten meespelen in het systematische filosofische denken van vandaag, vooral dan wat de toekomst betreft van de verlichting en de democratie, en meer algemeen de verhouding tussen naturalistische wereldbeschouwing en de betekenis daarbinnen van de zelfaffirmatie van de collectieve en individuele rationaliteit. Is er dan niets aan te merken op deze interpretatie? Natuurlijk wel. Uiteraard is Walther zich ervan bewust dat het denken over de moderne rationaliteit en verlichting zich na Spinoza verder ontwikkeld heeft. Af en toe gaat hij op (al dan niet vermeende) tekorten van Spinoza in, maar dat gebeurt op een dikwijls al te beknopte manier, zodat niet altijd duidelijk wordt of het om echte tekorten gaat en waarin die

eventuele tekorten precies bestaan. Een meer systematische, afsluitende bijdrage daaromtrent had in deze *Spinoza Studien* zeker niet misstaan. Zoals bij Spinoza zelf blijven begrippen en demonstraties dikwijls bijzonder abstract en formeel; consistentie lijkt het dan te halen op echt inzicht. De complexiteit van individueel-menselijke en sociale fenomenen wordt gevangen in een conceptueel apparaat dat niet voldoende in staat lijkt die fenomenen in hun volle breedte en lengte te doorgronden. Een voorbeeld: volgens Walther zou het diepmenselijke verlangen naar heil bij Spinoza zijn voltooiing vinden in een puur intellectuele inzichtelijkheid, die niets met mystiek te maken heeft. Daardoor onderschat hij mijns inziens zowel Spinoza als de mystiek. De persoonlijke verhouding van het individu tot de goddelijke substantie in de intuïtieve kennis en de intellectuele liefde daarmee verbonden nemen mijns inziens bij Spinoza de vorm aan van een asymmetrische verhouding van de mens tot een hem radicaal overstijgende Realiteit (een vorm van transcendentie). Wel degelijk een soort mystieke verhouding?

Hoe dan ook, deze uitgave toont aan dat Manfred Walther behoort tot de belangrijkste Spinozakenners van de laatste vijftig jaar. De breedte van zijn onderzoek maakt hem tevens tot een van de belangrijkste onderzoekers in het domein van de vroege moderniteit en de verlichting, zeker wat betreft de politieke filosofie en de rechtsfilosofie. Dat dit niet algemeen bekend is, heeft hoofdzakelijk te maken met het feit dat hij vooral in het Duits gepubliceerd heeft (en dat lectuur van Duitse filosofische teksten soms geen sinecure is). Niet alles wat belang heeft in de filosofie geraakt vertaald in het Engels. Dat is een bijzonder spijtige zaak; de keerzijde van het taalimperialisme van het Engels.

Nog dit: in elk volume zijn achteraan te vinden een register met de verwijzingen naar Spinoza's teksten, een namenregister, een lijst met oorspronkelijke publicatiegegevens, ten slotte een lijst met verwante, maar niet opgenomen Spinozabijdragen van de auteur.

Noten:

1 Over deze Spinoza-herleving in de Lage Landen, zie Wiep VAN BUNGE, "Geleerd Spinozisme in Nederland en Vlaanderen" in: Tijdschrift voor Filosofie 71/1 (2009), p. 11-36 (ook te vinden op www.hermannededijn.be onder hoofding Spinoza & Hume-publicaties).